

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 5-6
1987-1988

İstanbul, 1993

er-RÂĞIB el-İSFAHÂNÎ ve TEFSİRİ

Dr. Muhsin Demirci

I. HAYATI, YETİŞTİĞİ MUHİTİ ve ESERLERİ

A. HAYATI

Seçkin İslâm bilginlerinden biri de, hicrî V. asrın ikinci yarısında yaşayan er-râğib el-İsfahânî'dir. Asıl adı, el-Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal olan el-İsfahânî'nin künyesi, "Ebu'l-Kâsım", lakabı ise "er-Râğıb" tır.¹

el-İsfahânî, daha ziyade lakabı ile meşhur olmuştur.² bu sebeptendir ki, kendisinden nakilde bulunan âlimler genellikle (قال الراغب veya قال الراغب) ifadesini kullanmışlardır. Bu da onun, diğer "el-İsfahânî" nisbesini taşıyan müfessirlerle karıştırılmamasını sağlamıştır.³

er-Râğıb el-İsfahânî, te'lif ettiği kudretli eserlerle İslâm âleminde haklı bir üne kavuşmuştur. Ama ne yazık ki böylesine güçlü bir âlimin hayatı hakkında bildiklerimiz, yok denecek kadar azdır.

el-İsfahânî, ez-Ziriklî'nin belirttiğine göre İran'ın önemli kültür muhitlerinden biri olan İsfahân'da dünyaya gelmiş,⁴ (500/1106)⁵ veya (502/1108)⁶ tarihinde Bağdat'ta⁷ vefat etmiştir.

1 ez-Zehabî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, XVIII, 120-121; Kâtib Çelebî, Keşfu'z-Zunûn, I, 36; ez-Ziriklî, el-A'lâm, II, 279.

2 ez-Zehabî, age., XVIII, 121.

3 Kaynaklar, "el-İsfahânî" nisbesini taşıyan müfessirlerden Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (öl. 322/934)'yi künyesiyle, er-Râğıb el-İsfahânî'yi lakabıyla, Ebu's-Senâ Muhammed b. Abdî'r-Rahmân el-İsfahânî (öl. 749/1348)'yi de nisbesiyle zikrederler.

4 ez-Ziriklî, age., II, 279.

5 es-Suyûtî, Buğyetu'l-Vu'ât, II, 297.

6 ez-Ziriklî, age., II, 279; Kehhâle, Mu'cemu'l-Muellifîn, IV, 59.

7 Kehhâle, age., II, 279; Brockelmann., GAL., I, 343; Suppl., I, 505-506.

Fıkıhta Şâfiî Mezhebine mensup olduğu zikredilen¹ el-İsfahânî'yi Ömer Nasuhi Bilmen "Büyük Tefsir Tarihi" adlı eserinde Hanefiyyu'l-Mezheb olarak gösterir.² Ancak burada şunu hemen belirtelim ki, el-İsfahânî'nin tefsiri incelendiği zaman, ahkâm âyetleriyle ilgili yaptığı izahlarda eş-Şâfiî'nin görüşlerine diğer mezheb imamlarından daha çok yer verdiği, hatta bazen onun delillerini daha kuvvetli bulduğu görülür. Bu da, müfessirimizin Şâfiî Mezhebine bağlı olduğu fikrini te'yi'd edici mahiyettedir.

Bazı alimler, el-İsfahânî'nin akılcı olduğunu iddia ederek itikaden Mu'tezile Mezhebine mensup olabileceğini göstermek istemişlerdir. Bu iddiayı kabul etmek mümkün görünmemektedir. Zira müellif, kaleme aldığı eserlerinde önce vahye sonra akla itibar etmiştir. Hatta ona göre akıl bir lamba, şeriat ise bu lambanın içindeki yakıt gibidir. O, Akıl ile dini mukayese ederken şunları söyler: "Akıl komutan, din ise o komutanı doğru hareket etmeye sevkeden âmildir. Akıl olmazsa din baki kalmaz. Ancak din de yok olunca bu sefer akıl doğruyu bulmada şüpheye düşer."³ "Akıl yalnız başına beşeriyeti hidâyete götüremez"⁴ sözü de sanırım onun rasyonalist olmadığını açıkça göstermektedir. Ayrıca müfessir er-Râzî (öl. 606/1209) de söz konusu bu iddiayı reddederek el-İsfahânî'nin Ehl-i Sünnet akaidine bağlı bir âlim olduğunu zikreder.⁵

Burada şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, müfessir el-İsfahânî, dini hususların anlaşılması ve yorumlanmasında aklın önemli bir yeri olduğunu kabul etmekle birlikte hiçbir zaman onu, nassların önüne geçirmemiş, belki beşeriyetin doğru yolu bulması için yardımcı bir unsur olarak görmüştür. Bu da onun itizâlî bir anlayışa sahip olduğu şeklinde ileri sürülen iddianın tutarsızlığını ortaya koymaktadır.

Hayatı ve mezhebi hakkında verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra şimdi de er-Râğîb el-İsfahânî'nin yetiştiği çevre ile ilgili umumi bir malumat vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

B. YETİŞTİĞİ MUHİT

Konuya geçmeden önce şunu hemen ifade edelim ki, her ne kadar kaynaklar el-İsfahânî'nin tahsil hayatı hakkında hiçbir bilgi vermiyorlarsa da, biz onun ilk bilgilerini İsfahân'daki hocalarından aldığı varsayımından hareketle, yetiştiği muhit olarak İsfahân'ı ele almak istiyoruz.

1 Muhammed Kürd Ali, *Künûzu'l-Ecdâd*, s. 256.

2 Ömer Nasuhi Bilmen, *age*, II, 441.

3 el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ Mekârîmi's-Şerî'a*, s. 99.

4 el-İsfahânî, *Tafsîlu'n-Neş'eteyn*, s. 64.

5 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 297; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1773; Taşköprizâde, *Mevzu'âtü'l-Ulûm*, II, 80; Brockelmann, "Rağîp İsfahânî" *İA.*, IX, 593.

a. GENEL BİLGİLER

İsfahân, İran'ın tarihi ve kültür şehirlerinden biridir. "Bilâdu'l-Fâris" yani İran Beldesi manasına gelen İsfahan, şehir anlamını ifade eden "Asb" (أصب) ile fâris manasında kullanılan "Han" (هان) sözcüklerinden meydana gelmiş mürekkep bir isimdir.¹ Ayrıca "Askerler" ve "Ordular" gibi manalar ifade ettiği de nakledilmektedir.²

789/1387 tarihine kadar İran'ın başşehri olan³ İsfahân, ilk defa Büyük İskender tarafından kurulmuştur.⁴

el-Kazvîni (öl. 682/1283) "Asâru'l-Bilâd" adlı eserinde İsfahân hakkında bilgi verirken şunları zikreder: "İsfahan havasının, suyunun güzelliği yanında verimli ve bereketli topraklarıyla farklı özelliklere sahip, ilim ve san'at yönüyle üstün ve nüfus bakımından kalabalık bir şehirdir."⁵

İklim itibariyle ılıman bir bölgede yer alan İsfahân, her türlü bitkinin yetişmesine müsaittir.⁶ Çeşitli meslek erbabının bulunduğu İsfahan'da özellikle yazı, dokumacılık, çanak ve çömlekcilik,⁷ altın ve gümüş süsleme⁸ gibi alanlarda değerli sanatkarların yetiştiği rivâyet edilmektedir.

b. SİYASÎ ve İLMÎ DURUMU

M.Ö. VII. asrın başlarına kadar varlığını koruyabilen "Elam" ve daha sonra hüküm süren "Anzan", "Ahânî" ve "Sâsânî" devleti sınırları içerisinde yer alan İsfahân,⁹ Hz. Ömer'in hilâfeti esnasında Abdullah b. Budeyl el-Huzâî komutasındaki¹⁰ bir ordu tarafından 23/644 tarihinde¹¹ kan dökülmeden fethedilmiştir.¹² Bu savaşta ayrıca Kâdisiyye ve Sâsânî İmparatorluğunun başşehri olan Medâin de İslâm topraklarına katılmıştır.¹³

- 1 Yâkûtu'l-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, I, 270.
- 2 Mirza Bala, "İsfahân", İA., V/II, 1068.
- 3 Ahmed Rifat, Lugat-ı Târihiyye ve Coğrâfiyye, I, 186.
- 4 el-Kazvîni, Asâru'l-Bilâd, s. 296.
- 5 el-Kazvîni, age., s. 296.
- 6 Mirza Bala, age., V/II, 1068.
- 7 el-Kazvîni, age., s. 296.
- 8 Ahmed Rifat, age., I, 186.
- 9 Mirza Bala, "İsfahân", İA., V/II, 1068.
- 10 Kaynaklar, Hz. Ömer'in Abdullah b. Budeyl'i gönderdikten sonra ayrıca Ebû Mûsâ el-Eş'ari'ye de bir mektup yazarak beraberindeki kuvvetlerle İsfahân'a doğru yola çıkmasını emrettiğini kaydetmektedirler. Bkz. el-Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, s. 319; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Kitâbu Zikri Ahbârî İsfahân, I, 19; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, III, 8.
- 11 İsfahân'ın fetih tarihiyle ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler zikredilmektedir. Bkz. Yâkûtu'l-Hamevî, age., I, 273; et-Taberî, Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk, s. 33; el-Belâzurî, age., s. 319; İbnu'l-Esîr, age., II, 8.
- 12 el-Belâzurî, age., s. 319; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, age., I, 19; İbnu'l-Esîr, age., III, 8; Yâkûtu'l-Hamevî, age., I, 273.
- 13 Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi (trc. Salih Tuğ), I, 236; Mirza Bala, age., V/II, 1068.

Abbâsî Halifesi Mu'tazz zamanında (247/861) meydana gelen iç isyanlar sebebiyle eski itibarını kaybeden İsfahân, X. asırda Rey'den sonra bölgenin en önemli şehri olma vasfını kazanabilmiştir. İsfahân, 421/1030 tarihinde Gazneli Sultan Mahmud tarafından bilhassa mezheb kavgalarını teskin etmek maksadıyla zaptedilmiş, daha sonra da Selçuklu İmparatorluğunun kurucusu Tuğrul Bey'in 430/1040 tarihinde istilâ etmesiyle Selçuklu saltanatı boyunca bu sülâlenin idaresi altında kalmıştır.¹

el-İsfahânî, bölgenin hâkimiyetini ellerinde tutan Selçuklular devrinde yaşadığı için bu dönemin siyasî ve ilmî durumundan kısaca söz etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Tuğrul Bey'in ölümünden (455/1063) sonra tahta geçen Alp Arslan, hem çeşitli mezhep mensuplarına hem de hıristiyan ve yahudi unsurlara karşı son derece müsamahakâr davranıyor; ancak nâdir hallerde ictimâî nizamı korumak ve mezhepler arası mücadeleleri yatıştırmak maksadıyla uzlaştırıcı bir rol oynuyordu. Bâtınîler ve müfrit şîiler müstesna Selçukluların bu dönemde her türlü din ve mezhebe hürriyet bahsettikleri ve bunlar arasında kesinlikle ayırım yapmadıkları bilinen bir gerçektir.²

İctimâî nizamı sağlam temeller üzerine oturtmayı başaran Alp Arslan ve veziri Nizâmu'l-Mülk bununla yetinmiyerek Bağdat, İsfahân, Rey, Nişâpur, Merv, Herât, Basra ve Musul gibi ilim merkezlerinde İslâmî ilimlerle birlikte aklî ilimlerin de okutulduğu, mükemmel bir teşkilata sahip, yüksek seviyede öğretim yapan medreseleri (Akademi) kurmuşlardır.³ Te'sis edilen bu medreseler vasıtasıyla bir yandan ilmin himâyesi ve yükseltilmesi düşünülürken, öte yandan da söz konusu bu kurumlarda yetiştirilen irfan ordusu sayesinde Sünnî aleyhtarı propagandalara karşı devletin bünyesi güçlendirilmiş oluyordu.⁴

Alp Arslan zamanında Nizâmiye Medresesinin inşasıyla başlatılan bu kültür faaliyetlerine daha sonra gelen sultanlar, vezirler ve beyler de iştirak etmişler; böylece İslâm Dünyası Çin hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar ilim, kültür, ictimâî yardım müesseseleri ve san'at abideleri ile dolup taşmış,⁵ İslâm siyâsî tarihi itibarıyla en parlak dönemine girmiştir. Bu dönemde, İslâm âlimleri arasında haklı bir şöhrete ulaşmış Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ali et-Tebrîzî (öl. 502/1108), Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (öl. 505/1111), Hüseyin b. Mes'ûd el-Bağavî (öl. 516/

1 Mirza Bala, "İsfahân", İA., V/II, 1068.

2 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 255-256.

3 Osman Turan, age., s. 257.

4 Osman Turan, age., s. 258.

5 Osman Turan, age., s. 258.

1122), Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseî (öl. 537/1142) ve Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (öl. 538/1143) dışında, İsfahân ve havalisinde Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî (öl. 480/1087), Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî (öl. 502/1108), İsmail b. Muhammed el-İsfahânî (öl. 535/1140) ve Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî (öl. 536/1141) gibi değerli âlimlerin de yetiştiğini söyleyebiliriz.

C. ESERLERİ

er-Râğîb el-İsfahânî, başta ahlak olmak üzere tefsir, lûgat ve felsefe gibi çeşitli ilimlerde eserler vermiş dirayetli bir âlimdir. Biz şimdi onun bilinen belli başlı eserlerini sıralarken hem söz konusu bu eserlerin muhtevalarıyla ilgili kısa bilgiler vermek hem de yazma nüshalarının bulunduğu kütüphane ve numaralarını, matbu-larının ise basılış tarih ve yerlerini de göstererek tanıtmak istiyoruz.

1. HALLU MÜTEŞÂBİHÂTİ'L-KUR'AN¹

Muhkemin zıddı olan "Müteşâbihu'l-Kur'an" konusunun değil de Kur'an'daki lafız ve mana yönüyle birbirine benzeyen âyetlerin ele alınıp incelendiği bir eserdir. Bu eser ayrıca "Durretu't-Te'vîl fi Müteşâbihi't-Tenzîl" adıyla da bilinmektedir.² Ancak burada şuna da işaret edelim ki, İslâm Ansiklopedisine "Râğîb İsfahânî" maddesini yazan Brockelmann, müellifin bu eserinden bahsederken, "Hallu Müteşâbihâtî'l-Kur'an ile Durretu't-Te'vîl galiba aynıdır."³ diyerek tereddütlü bir ifade kullanmaktadır. Bu tereddüdün izale edilmesi için, ayrı iki eser gibi değişik isimle kütüphanelerimizde mevcut olan söz konusu bu yazma nüshaları mukabele ettiğimizde aynı eser olduğunu gördüğümüzü burada belirtmek istiyoruz.

2. KITÂBU'L-AHLAK

İsminden de anlaşılacağı gibi ahlâk konularının işlendiği bir kitaptır. Henüz yazma halindedir.⁴

3. KITÂBU'Z-ZERİ'A İLÂ MEKÂRİMİ'Ş-ŞERİ'A

Ahlak ve tasavvufa dair mevzuların genişçe ele alındığı bir eserdir. el-Gazzâlî

1 Yazma nüshası için bkz. Rağıp Paşa Ktp. No: 180.

2 Yazma nüshası için bkz. Sül. Ktp. Hüsrev Paşa Böl. No: 25; Esad Ef. Böl. No: 176.

3 Brockelmann, "Rağîb İsfahânî", İA., IX, 594.

4 Bu eserin (Berlin, 5392) numarada kayıtlı olduğu zikredilir. Bkz. Brockelmann, GAL., I, 343; Suppl., I, 506.

(öl. 505/1111)'nin sözü edilen bu eseri çok beğendiği ve daima yanında taşıdığı nakledilmektedir.¹ 1299 ve 1324 yıllarında Kahire'de tab edilmiştir.²

4. el-MÜFREDÂT fî GARÎBİ'L-KUR'AN

Kur'an'da geçen garip lafızların alfabetik sırayla açıklandığı ve bu lafızların yer aldığı âyet yahut âyetler topluluğunun yapılan izahlardan sonra zikredildiği mükemmel bir Kur'an lûgatıdır. Bu eserde lafızların yalnızca lûgavî mañaları üzerinde durulmamış mecâzî ve kinâî yönlerine de temas edilmek suretiyle faydalı bilgiler verilmiştir. Ehl-i ilim arasında pek muteber bir eser olarak kabul edilen el-Müfredât te'lîf edildiği günden zamanımıza kadar âlimlerin, özellikle müfessirlerin daima müracaat ettikleri kaynak eserlerden olmuştur. Çeşitli baskıları vardır. 1322, 1323 yıllarında Kahire'de, 1986'da İstanbul'da ve Muhammed Seyyid Keylânî tarafından yapılan tahkikli bir nüshası da tarihsiz olarak Beyrut'ta basılmıştır.

5. MUHÂDARÂTU'L-UDEBÂ ve MUHÂVERÂTU'Ş-ŞUÂRA ve'l-BULEĞÂ

Ahlâkî, itikâdî ve felsefî konuların âyet, hadis özellikle şiiirlerle örneklendirilerek anlatıldığı bir eserdir. Bazen sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-Tâbiîn sözlerine de yer verildiği olmuştur. Söz konusu eser, 25 bölüm olarak ele alınmış ve her bölümde değişik mevzular işlenmiştir. İlk defa Flügel (Wien, 1829)'in bir kısmını neşri ile tanınmış³ daha sonraları (Kenarında İbn Hicce el-Hamevî'nin "Semerâtu'l-Evrâk" adlı eseriyle birlikte) iki cild olarak (1284, 1287, 1303) tarihlerinde basılmıştır. Ayrıca Kahire (1310, 1324, 1326) baskıları da mevcuttur.⁴

6. MUKADDİMETU'T-Tefsir

Tefsir usûlü ilminin bazı konularını ihtiva eden bir eserdir. Kâdî Abdu'l-Cebbâr (öl. 415/1024)'in "Tenzîhu'l-Kur'an ani'l-Metâ'in" adlı tefsirinin zeylinde (1329, Mısır) basılmıştır.

7. TAFSÎLU'N-NEŞ'TEYEN ve TAHSÎLU'S-SEÂDETEYN

Ahlak ve felsefeye dairdir. Tarihsiz olarak Kahire'de 1319, 1323 yılında ise Beyrut'ta basılmıştır.⁵ Ayrıca Hüseyin Mazhar tarafından yapılan tercemesi de 1333 yılında İstanbul'da tab edilmiştir.

1 Kâtib Çelebî, Keşfu'z-Zunûn, I, 827.

2 Serkis, Mu'cemu'l-Matbu'âtî'l-Arabiyye, II, 922.

3 Brockelmann, "Rağîb İsfahânî", İA., IX, 594.

4 Serkis, age., II, 922-923.

5 Serkis, age., II, 923.

8. TAHKİKÜ'L-BEYAN

Ahlak, itikâd, felsefe, dil ve kitâbet konularının işlendiği bir eserdir. Brockelmann, söz konusu eserin Meşhed'de (Oktaî Fihrist-i Kütüphaney-i Mübareke-i Asitani Kutsî Rızavî, 1845, L 24, nr. 56) bulunduğunu haber vermektedir.¹

9. TEFİRÜ'L-KUR'AN

"Câmiu't-Tefâsîr" adıyla da tanınan bu eser, müfessir el-İsfahânî'nin el-Fatiha ve el-Bakara Süresinin 223 âyetini açıkladığı bir tefsirdir.² 1985 tarihinde Ahmed Hasan Ferhâd tarafından Kuveyt'te tahkikli olarak basılmıştır.

er-Râğîb el-İsfahânî'nin saydığımız bu eserlerinin dışında kaleme aldığı birkaç risalesi de mevcuttur. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

1. Risâle fî Âdâbi Muhalatati'n-Nâs.³
2. Risâle fî Enne Fazîlete'l-İnsân bi'l-'Ulûm.⁴
3. Risâle fî'l-'İtikâd.⁵
4. Risâle fî Merâtibi'l-'Ulûm.⁶
5. Risâle fî Zikri'l-Vâhid ve'l-Ahad.⁷

Buraya kadar müellifin hayatı ve eserleri hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra şimdi de tefsirini tanıtmaya geçebiliriz.

II. TEFİRİ

A. TEFİRİNİN KAYNAKLARI

Müfessir el-İsfahânî, bu tefsirinde (قال المفسرون), (قال اهل المعاني), (قال بعض), (المحققين), (قال اهل اللغة) ve (قال) gibi umumî tabirler kullanırsa da bizzat isim tasrih ederek yaptığı nakiller hiç de az değildir. Bu rivâyetlere bakarak "Tefsîru'l-Kur'an"ın kaynaklarını iki başlık altında inceleyebiliriz.

a. RİVAYET KAYNAKLARI

Ekseri müfessirler gibi er-Râğîb el-İsfahânî de sahâbe, tâbi'ün ve etbâu't-tâbi'in'in kavillerine yer vererek bunları روى عن فلان, روى عن فلان ve روى عن فلان şeklinde tabirlerle zikretmektedir.

- 1 Brockelmann, "Râğîb İsfahânî", IA., IX, 594.
- 2 Yazma nüshası için bkz. Sül. Kıp. Ayasofya Böl. No: 0.212; Laleli böl. No: 171.
- 3 Yazma nüshası için bkz. Esad Ef. böl. No: 3654/3.
- 4 Yazma nüshası için bkz. Esad Ef. böl. No: 3654/1.
- 5 Yazma nüshası için bkz. Şehid Ali Paşa No: 382/3.
- 6 Yazma nüshası için bkz. Esad Ef. böl. 3654/4.
- 7 Yazma nüshası için bkz. Esad Ef. böl. 3654/2.

el-İsfahânî, en fazla büyük sahâbî ve "Tercümânü'l-Kur'an" ünvanının sahibi Abdullah İbn Abbâs (öl. 68/687)¹ tan nakilde bulunmuştur.¹ Bundan başka el-Hasan el-Basrî (öl. 110/728),² Katade b. Diâme (öl. 117/735),³ Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723),⁴ Mücâhid b. Cebr (öl. 127/744)⁶ gibi tedvin devri öncesi müfessirlerden de rivâyette bulunduğunu görmekteyiz.

b. YAZILI KAYNAKLARI

er-Râğıb el-İsfahânî, Kur'an âyetlerini açıklarken sûre ve âyet tertibine göre te'lif edilen ilk lugavî tefsirlerle dil konusunda kaleme alınan hicrî II. asra ait önemli kaynaklardan istifade etmiştir. Bunların başında Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822),⁷ Ebû Ubeyde ma'mer b. el-Musennâ (öl. 210/825)⁸ ve Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923)⁹ in tefsirleri gelir. Ayrıca el-Halil b. Ahmed (öl. 170/786),¹⁰ Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh (öl. 180/796),¹¹ Ali b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/805)¹² ve Sâ'îd b. Mes'ade el-Ahfeş (öl. 221/845)¹³ in kitaplarını da onun müracaat kaynakları arasında sayabiliriz.

B. TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ

er-Râğıb el-İsfahânî'nin tefsirini yazarken istifade ettiği kaynakları zikrettikten sonra şimdi de tefsirinin muhtevasına bakarak rivâyet ve dirâyet yönüyle özelliklerini tesbite çalışalım.

a. RIVAYET TEFSİRİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Rivâyet tefsirinin konuları içerisinde ele alınabilecek hususları, Kur'an'ın

-
- 1 Örnekle için bkz. Tefsîru'l-Kur'an, Sül. Ktp. Ayasofya Böl. No: 0.212, vr. 20^b, 28^a, 82^a, 112^b, 145^b.
  - 2 Bkz. age., vr. 40^a, 90^b, 141^b.
  - 3 Bkz. age., vr. 40^a, 77^b, 145^b.
  - 4 Bkz. age., vr. 83^b.
  - 5 Bkz. age., vr. 77^b.
  - 6 Bkz. age., vr. 77^b.
  - 7 Bkz. age., vr. 28^a, 82^b.
  - 8 Bkz. el-İsfahânî, Tefsîru'l-Kur'an, vr. 30^a, 31^a.
  - 9 Bkz. el-İsfahânî, age., vr. 79^a.
  - 10 Bkz. el-İsfahânî, age., vr. 42^b.
  - 11 Bkz. el-İsfahânî, age., vr. 29^a.
  - 12 Bkz. el-İsfahânî, age., vr. 79^a.
  - 13 Bkz. el-İsfahânî, age., vr. 27^b.

Kur'an'la, Kur'an'ın sünnetle ayrıca Sahâbe tâbi'ûn kavilleri ve nüzûl sebepleri ile tefsiri şeklinde sıralamak mümkündür.

1. KUR'AN'IN KUR'AN'LA TEFSİRİ

Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine gereken önemi veren müfessirlerden biri de er-Râğib el-İsfahânî'dir. O, bazen yaptığı nahvî tahlillerin doğruluğunu göstermek yahut bazı garip lafızların manalarını tefsir etmek, bazen de açıkladığı âyetin manasını te'yid etmek için bu yola başvurmuştur. Meselâ: *غير المغضوب عليهم ولا الضالين* âyetinin tefsiri esnasında şöyle der: "Burada *المغضوب عليهم* ile yahudiler *الضالين* ile de hıristiyanlar kastedilmektedir. Zira Allah Tealâ'nın yahudiler hakkında "Allah kimlere lânet ve gazap etmiş..."¹ hıristiyanlarla ilgili olarak da "... önceden sapmış ve birçoklarını da saptırmış bir milletin keyiflerine uymayın."² şeklindeki sözleri de bu hususa delâlet etmektedir."³ İfade aynen şöyledir.

«دلّ على ذلك قوله في اليهود: «من لعنه الله و غضب عليه...» و قوله في

النصارى «و لا تتبعوا اهواء قوم قد ضلّوا من قبل و اضلّوا كثيرا...»

2. KUR'AN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ

Rivâyet tefsirinin Kur'an'dan sonra ikinci ana kaynağı sünnettir. Çünkü sünnet, sadece mücmeli beyan, mutlaka takyid ve ammi tahsis etmekle kalmaz, ayrıca Kur'an'da vârid olan hususları te'kid etmek ve hüküm koymak gibi fonksiyonları da icra eder.⁴ Bu sebebedir ki, müfessir el-İsfahânî tefsirinde Hz. Peygamber (sav)'in sünnetinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Onun hadisleri istişhâdı, ya bir âyetin izahı, ya verilen mananın te'yidi, ya da garip bir kelimenin açıklanması esnasında daha çok görülebilir. Meselâ: "Ey iman edenler sabır ve namazla (Allah'tan) yardım isteyin, muhakkak ki Allah sabredenlerle beraberdir."⁵ âyetini izah ederken şunları zikreder: *و ان الصّبر مبدأ الإيمان و الشكر منتهاه و لهذا قال عليه السلام «الصّبر»* و ان الصّبر مبدأ الإيمان "Sabır imanın başlangıcı, şükür ise sonucudur. Bunun içindir ki, Hz. Peygamber (sav): "Sabır, imanın yarısıdır" buyurmuştur."⁶

1 Kur'an, 5(el-Mâide)/60.

2 Kur'an, 5(el-Mâide)/77.

3 el-İsfahânî, Tefsiru'l-Kur'an, vr. 27^a. Ayrıca bkz. vr. 31^a, 133^a.

4 ez-Zehbî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, I, 55 vd.

5 Kur'an, 2(el-Bakara)/153.

6 el-İsfahânî, age., vr. 133^b, Ayrıca bkz. 20^b, 26^b.

3. KUR'AN'IN SAHÂBE ve TÂBİ'ÛN SÖZLERİYLE TEFSİRİ

er-Râğıb el-İsfahânî, Kur'an âyetlerini tefsir ederken sahâbe ve tâbî'ûn kavillerine de işaret etmektedir. Ancak o, bu tarz rivâyetleri senedsiz olarak yalnızca ilk râvinin ismine yer vermek suretiyle zikretmektedir. Meselâ: el-Fâtiha Sûresinin ilk âyetinde yer alan (الحمد) "Hamd" kelimesinin izahını yaparken şunları söyler: "Her şükür, hamd, fakat her hamd şükür değildir. Yani hamd şükre göre daha umumi bir mana ifade etmektedir. Bu kelimenin tefsiri ile alakalı İbn Abbâs (ra)'tan gelen bir rivâyette de onun: "Hamd, Allah Taalâ'ya şükretmek ve nimetlerini anmaktan ibarettir" dediği nakledilir."¹

Yine el-İsfahânî, "Onların kalplerinde hastalık vardır"² âyetinin tefsiri esnasında el-Hasan el-Basrî ve Katâde'nin söz konusu âyette geçen (مرض) "hastalık" kelimesini (شك) "şüpheli" olarak açıkladıklarını nakletmektedir.³

4. KUR'AN'IN NÜZÛL SEBEBLERİYLE TEFSİRİ

Kur'an-ı Kerim'de mevcut olan âyetlerden bazıları, muayyen bir sebebe bağlı olarak indirilmişlerdir. Bu nevi âyetlerin nâzil olmalarına vesile teşkil eden hâdiseler ve Hz. Peygamber (SAV)e sorulan suallere "nüzûl sebebi" denilmektedir. Sayıları beşyüz civarında olan bu âyetler, toplum hayatına yön verici teşrii hükümler ihtiva ederler.

Nüzûl sebeplerinin, âyetlerin açıklanmasında önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Bu yüzden ki İslâm âlimleri, esbâbu'n-Nüzûl ilmini müfessirlerinin bilmeleri gereken ilimler arasında saymışlardır.

Tefsîru'l-Kur'an'a bakıldığı zaman müfessir el-İsfahânî'nin âyetleri açıklarken nüzûl sebeplerine de başvurduğu görülür. Bazen bir âyetin nüzûl sebebini anlatan müteaddid haberler zikrederse de ekseriya tek rivâyete yer verir. Konuyla ilgili şu örneği verebiliriz. "Yahudiler: "Hristiyanlar bir temel üzerinde değildir" dediler. Hristiyanlar da: "Yahudiler bir temel üzerinde değildir" dediler..."⁴ âyetinin tefsiri esnasında el-İsfahânî: "Bu iki fırkadan her birinin diğerine: "Siz dini hiç bir esas üzere değilsiniz" demelerinden dolayı Allah Tealâ söz konusu âyeti indirdi" demektedir.⁵

1, el-İsfahânî, Tefsîru'l-Kur'an, vr. 20^b.

2 Kur'an, 2(el-Bakara)/10.

3 el-İsfahânî, age., vr. 40^{a-b}.

4 Kur'an, 2(el-Bakara)/113.

5 el-İsfahânî, age., vr. 113^b. Misal için ayrıca bkz. 102b-103^a.

B. DIRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Dirâyet tefsiri, akla dayandırılarak yapılan bir tefsir şeklidir. Buna akli tefsir veya re'y tefsiri (et-Tefsîr bi'r-Re'y) de denir. Dirâyetten maksat icthâd demektir. Ancak burada kıyastan da söz edilebilir.¹

er-Râğib el-İsfahânî, öncelikle rivâyet tefsirinin kaynaklarına başvurmakla birlikte, bazen de kendi dirâyetini kullanarak âyetlere mana vermiştir. Tefsirinde Ehl-i Sünnet yolunun dışına çıkmayan el-İsfahânî'nin Kur'an'a dair yorumları, memduh tefsir olarak kabul edilebilir. Zira az öncede ifade ettiğimiz gibi o, âyetleri sırf mücerred re'yi ile izah etmemiştir.

Müfessir el-İsfahânî'nin tefsirdeki dirâyetini şu başlıklar altında gösterebiliriz.

1. AHKÂM ÂYETLERİNE BAKIŞI

Kur'an'da itikâdî, ahlakî ve kevnî âyetler yanında ahkâm âyetleri de yer almaktadır. Ameli hükümler taşıyan bu âyetler, fıkıh ilminin konusunu teşkil ederler. Bu sebeble denilebilir ki, Kur'an âyetlerini tefsir eden kimsenin bilmesi gereken ilimlerden biri de fıkıh ildir.²

Müfessir el-İsfahânî'nin tefsirindeki ahkâm âyetleriyle ilgili izahlara bakıldığı zaman onun, fakih sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn'in icthâdları yanında, mezheb imamlarının görüş ve delillerine de yer verdiği açıkça görülebilir. Şâfiî Mezhebine bağlı olmasından dolayı da en fazla eş-Şâfiî'nin görüşlerine itibar eder. Meselâ müellif, "Allah size leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilene haram kıldı. Ama kim mecbur kalırsa (başkasına) saldırmadan ve sınırı aşmadan (bunlardan) yemesinde bir günah yoktur..."³ âyetini tefsir ederken eş-Şâfiî'nin sunları söylediğini zikreder: "Âyette ifade edilen (غیر باغ و لا عاد) "Saldırmadan ve sınırı aşmadan" sözü mecburiyet haliyle ilgilidir. Yani muzdar duruma düşen bir kimsenin ancak "saldırmadan ve sınırı aşmadan haram yiyeceklerden yemesi câizdir."⁴

el-İsfahânî, ahkâm âyetlerinin tefsiri ile alakalı yapmış olduğu nakiller esnasında bazen kendi tercihinde de yer vermektedir.⁵

1 ez-Zehbî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn, I, 255.

2 es-Suyûtî, el-İtkân, I, 81.

3 Kur'an, 2(el-Bakara)/173.

4 el-İsfahânî, Tefsîru'l-Kur'an, vr. 141^a. Ayrıca misâller için bkz. vr. 143^a, 146^a, 147^b.

5 Misâl için bkz. el-İsfahânî, age., vr. 153^b.

2. NÂSİH v e MENSÛH ÂYETLERİ TESBİTİ

Kur'an'da neshin varlığını kabul eden müfessirlerden biri de el-İsfahânî'dir. Ancak onun, hadislerin Kur'an âyetlerini neshedip edemeyeceği hususundaki görüşü pek net değildir. Zira, "Birinize ölüm geldiği zaman eğer bir hayır (mal) bırakacaksa anneye, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur"¹ âyetini izah ederken şöyle demektedir: "Şâfi'ilere göre söz konusu bu âyet, mirâs âyeti² ile neshedilmiştir. Bazıları da Hz. Peygamber (sav)'in: Mirascılar için vasiyyete gerek yoktur"³ hadisiyle mensuh olduğunu ileri sürmüşlerdir."⁴

Görüldüğü gibi müfessir el-İsfahânî kendi kanaatini açıkça belirtmemekle birlikte, 2 (el-Bakara) 180. âyetinin (لا وصية لوارث) hadisiyle neshedildiğini ileri sürenleri de tenkid etmemektedir. Bu da onun, en azından bu görüşü reddetmediği fikrini ortaya koyabilir.

er-Râğıb el-İsfahânî, bazen de nesh ile ilgili farklı görüşleri beyan ettikten sonra kendi görüşüne de yer vermektedir. Meselâ, "... İnsanlara güzel söz söyleyin..."⁵ âyetinin "... Ortak koşanları nerede bulursanız öldürün..."⁶ âyetiyle neshedilip edilmediği hususundaki görüşleri naklettikten sonra "Bana göre sahih olan burada neshin olmamasıdır. Zira müşriklerin katledilmeleri, kendilerine güzel söz söylenmesine engel değildir" diyerek⁷ sözü edilen âyette neshin vuku bulmadığını açıkça ifade etmektedir.⁸

3. ARAP DİLİNDEKİ YERİ

er-Râğıb el-İsfahânî, tefsirinde lûgat, sarf ve nahve çok önem vererek, kelimelerin manalarını âyetlerin ruhuna uygun bir şekilde açıklamaya çalışmaktadır. Dil konusunda el-Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve ez-Zeccâc'ın görüşlerine de yer veren el-İsfahânî, özellikle garip lûgatlar üzerinde fazla durarak bazen âyet ve hadislerden bazen de arap kelâmından istişhâdda bulunmaktadır. Meselâ: "Ey iman edenler! Oruç, sizden önce gelip-geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi sizin üzerinize de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz"⁹ âyetini tefsir

1 Kur'an, 2(el-Bakara)/180.

2 Kur'an, 4(en-Nisâ)/11.

3 et-Timmîzî, es-Sunen, K.el-Vesâyâ, bâb, 5.

4 el-İsfahânî, Tefsiru'l-Kur'an, vr. 144.

5 Kur'an, 2(el-Bakara)/83.

6 Kur'an, 9(et-Tevbe)/5.

7 el-İsfahânî, age., vr. 89^b.

8 Misal için ayrıca bkz. el-İsfahânî, age., vr. 83^a, 108^b, 112^b, 145^b.

9 Kur'an, 2(el-Bakara)/183.

ederken (الصيام) "Siyâm" kelimesiyle ilgili olarak şunları zikreder: "Savm lûgatte, nefsi arzu ettiği şeylere karşı tutmaktır. İstılahta ise: mükellefin, nefsini fecr-i sâdiktan itibaren yemekten, içmekten, cinsî yaklaşımdan ve buruna ilaç çekmekten men etmesidir."¹

el-İsfahânî, terkipler üzerinde de durarak mübtedâ, haber, sıfat, hal, şart, cezâ, bedel, temyiz, istisnâ, istifhâm ve hazf gibi hususlara da tefsirinde işaret etmektedir. Meselâ: (انَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا) ² (و لو يرى الذين ظلموا... أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا) cümlesinin (الَّذِينَ) den bedel yahut (يرى) fiilinin mefulü olduğunu belirtmektedir.³

4. HURÛF-I MUKATTAALARLA İLGİLİ GÖRÜŞÜ

el-İsfahânî'nin bu konudaki görüşünü, 2(el-Bakara)/1. âyetin tefsiri esnasında yaptığı açıklamalardan öğreniyoruz. Müellif özet olarak şöyle demektedir: "Hurûf-i Mukattaalarla ilgili değişik rivâyetlere rastlamak mümkündür. Bunların çoğu, el-Ferrâ ve Kutrub gibi lûgat âlimlerinin İbn Abbâs kanalıyla yapıkları nakillerdir. Bu rivâyetlerden bazılarını kabul etmek mümkün görünmemektedir. En makul görüş, tâbî'ilerin ekserisinin ileri sürdüğü, "Söz konusu harfler, kelamın madde ve unsurlarıdır. Bu sebebledir ki Allah Taalâ, Kur'an'ın mucizeliğini bu harflerle ortaya koymuştur" şeklindeki görüştür."⁴

5. ŞİİRLE İSTİŞHÂDDA BULUNMASI

er-Râğıb el-İsfahânî tefsirinde, garip lafızların izahı başta olmak üzere, bazı âyetlerin tefsiri ve gramerle ilgili hususlarda kadim arap şiirini hüccet olarak kullanmıştır. Şiirle istişhâda oldukça önem veren müellif, şiirleri şâirlerin ismini tasrih etmeden (قال الشاعر) ifadesiyle zikretmektedir. Meselâ: "elinizdeki (Tevrât'ın) aslını tasdik edici olarak indirdiğime (Kur'an'a) iman edin! Sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın!..."⁵ âyetindeki (وَلِكَاْفِرٍ بِهِ) sözü üzerinde dururken şöyle der: "Şayet Allah Tealâ neden buradaki "kâfir" kelimesini müfred olarak zikretti? Diye bir soru tevcih edilirse, denilebilir ki, "Her ne kadar bu kelime lafız itibariyle müfred ise de, mana itibariyle cemidir. Zira aynı durum şâirin şu sözünde de mevcuttur: (فَاذَا هَمَّ طَعَمُوا فَالَامَ طَاعَمَ وَاذَا جَاعُوا فَشَرَّ جِيعًا) "Onlar karınlarını doyurdukları zaman anneleri de doyar, aç olduklarında ise annelerinin açlığı daha fenadır."⁶

1 el-İsfahânî, Tefsîru'l-Kur'an, vr. 145^a. Ayrıca bkz. vr. 25^b, 35^a, 98^a, 122^a, 125^b, 147^b.

2 Kur'an, 2(el-Bakara)/165.

3 el-İsfahânî, age., vr. 138^a.

4 el-İsfahânî, age., vr. 28^a.

5 Kur'an, 2(el-Bakara)/41.

6 el-İsfahânî, age., vr. 67^b.

Görüldüğü gibi bu beyitte yer alan (ملا) kelimesi de lafzen müfred olmakla birlikte mana yönüyle çoğuldur. İşte müellifimiz el-İsfahânî de şiirle istişhâd yoluna başvurmakla hem yaptığı açıklamayı te'yid etmek hem de âyette kullanılan ifade tarzının araplar arasında da mevcut olduğuna işaret etmek istemiştir.¹

6. KIRÂATLARA YER VERMESİ

Tefsirine bazı sahih kırâatleri alan el-İsfahânî, bunları isim zikretmeksizin meçhul siğa ile belirtmiştir. Bu yüzden "Tefsîru'l-Kur'an"ın kırâatler yönüyle bir özelliğe sahip olduğunu söyleme imkânına sahip değiliz. Konuyla ilgili şu örneği verebiliriz. (و اذ واعدنا موسى اربعين ليلة قرئ واعدنا اعتبارا بالموعود...)²

er-Râğıb el-İsfahânî'nin tefsiri hakkında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Müellif ayetleri izah ederken rivâyet tefsirinin konuları içerisinde mütalaa edilen Kur'an'ın Kur'an'la, ayrıca Hz. Peygamber (sav), sahâbe ve tâbi'ün sözleriyle tefsirine geniş yer vermiştir. Eserini lugavî ve nahvî tefsir açısından zenginleştirmeğe çalışan el-İsfahânî, kelimelerin asıllarını beyân, cümlelerde bulunan istifham, takdim, te'hir ve hazf gibi hususlara da işaret etmiştir. Âyetlerin nüzül sebeplerine ve nesh konusuna ihtimam göstermesi, hatta bazen nesh ile ilgili farklı görüşleri serdettikten sonra kendi tercihini de belirtmesi, Tefsîru'l-Kur'an'a ayrı bir özellik kazandırmıştır.

Eski arap şiirini hüccet olarak kullanan müfessirimiz, başta garip lafızların izahı olmak üzere âyetlerin izahı ve gramerle ilgili konularda da şiirle istişhâdda bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Rifat, *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrâfiyye*, İstanbul, 1299.
 el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, Kahire, 1319/1901.
 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1973.
 Brockelmann, Carl, *Geschte Der Arabischen Litteratur*, Leiden, 1944-1949.
 GAL.
 - *Supplémentbande*, Leiden, 1937-1942.
 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Kitâbu Zikri Ahbâri İsfahân*, Tahran, 1931.

1 Misâl için bkz. el-İsfahânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 38^b, 100^b, 102^a, 159^a.

2 el-İsfahân, *age.*, vr. 74^a. Âyet numarası için bkz. 2(ç-Bakara)/51.

Hitti, Philip K., Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi (trc. Tuğ Salih) İstanbul, 1980.

Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İstanbul, 1943.

el-Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed, Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut, ty.

Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemu'l-Muellifin, Beyrut, 1957.

Muhammed Kürd Ali, Künûzu'l-Ecdâd, Dimeşk, 1984/1404.

Mirza Bala, "İsfahân", İslam Ansiklopedisi, 1968. İA.

er-Râğib el-İsfahânî, el-Huseyn b. Muhammed b. Mufaddal, Tefsîru'l-Kur'an, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Böl. No: 0.212.

Serkis, Yusuf İlyân, Mu'cemu'l-Matbu'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arreb, Mısır, 1928.

es-Suyûtî, Celâlu'd-Dîn Abdu'r-Rahmân b. Ebî Bekr, Buğyetu'l-Vu'ât, fi Takâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), yy., 1399/1979.

- el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Mısır, 1398/1978.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk, Kahire, 1357/1935.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, Mevzu'âtu'l-Ulûm (thk. Kâmil Bekrî, Abdu'l-Vahhâb Ebu'n-Nûr), Kahire, ty.

et-Tirmîzî, Muhammed b. İsâ, es-Sunen, İstanbul, 1981.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi, İstanbul, 1969.

Yâkutu'l-Hamevî, Şihâbu'd-Dîn Abdullah, Kitâbu Mu'cemi'l-Buldân, Mısır, 1323/1906.

ez-Zehbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, Beyrut, 1404.

ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, yy., 1976.

ez-Zirikî, Hayru'd-Dîn, el-A'lâm, yy., 1954-1959.